

KAKO PRESELITI HRAM?
Scripta et effossiones 1.
Plin. Epist. X,49(58;61) i 50(59;62)

UDK 930.2 "653"
Primljeno/Received: 1997.11.20.
Prihvaćeno/Accepted: 1997.12.15.

Bruna Kuntić-Makvić
HR-10000 Zagreb
Arheološki zavod Filozofskog fakulteta
I. Lučića 3

Dva pisma što su ih razmijenili Plinije Mlađi i Trajan svjedoče o proširenju foruma i premještanju hrama Velike Majke u Nikomediji. Raščlamba tekstova daje podatke vrijedne za arheološko istraživanje toga lokaliteta. Podaci se gube u neprikladnim prijevodima. Uz odgovarajuće uopćavanje, rezultati analize pisama mogu se primijeniti i drugdje na analogne i slične nalaze, u Hrvatskoj osobito u Zadru.

Ključne riječi: literarni izvor, arheološko istraživanje, Plinije Mlađi, Nikomedija, Zadar, Velika Majka, Kibela, hram, forum

U epistolografskom korpusu Plinija Mlađega (61/62.- prije 114.) četrdeset je i devet pisama koja sadrže podatke izravno korisne za arheološko istraživanje.¹ Klasična su lektira te vrste pisma gdje je Plinije na zahtjev prijatelja, povjesničara Tacita, opisao erupciju Vezuva godine 79., smrt ujaka Plinija Starijega i propast Herkulaneja i Pompeja (*Plin. Epist. VI,16. i 20*). Arheolozi koji su u prilici istraživati rimska ladanjska dobra u pravilu posežu za Plinijevim opisima vila.²

Važno razdoblje Plinijeve karijere, uprava u provinciji Bitiniji i Pontu³, rezultiralo je posebno

vrijednom izvornom građom, zbirkom od stotinjak pisama praktična sadržaja što ih je Plinije kao guverner razmijenio sa središnjom vlašću. Plinijevi upiti brojem pretežu nad jezgrovitim reskriptima carske kancelarije i samoga Trajana.⁴ Pisma pružaju niz informacija o životu bitinskih i pontskih gradova i o građevinskim pothvatima u njima.⁵ Najbrojnija su pisma o događajima u Plinijevu sjedištu, u bitinskome glavnome gradu Nikomediji.⁶ Tome nizu pripadaju i dva pisma što ih ovdje razmatramo, o nikomedijskome novome trgu i o hramu Velike Majke (Prilog).

¹ Za ovaj rad koristili smo se izdanjima u rasponu od osamnaestoga stoljeća do najnovijih, ne samo radi usporedbe izvornika (koji u dvama pismima o Kibelinu hramu ne pokazuje bitne inačice), nego prvenstveno radi promjena u percepciji ponuđenih informacija o spomeniku i o postupku s njime. Promjene pratimo u prijevodima i komentarima *Plin.* 1759, 1832, 1868, 1914, 1936, 1958, 1982, 1985. i 1997.

² *Plin. Epist.* II,17 – Laurent; V,6 – Tusci; IX,7 – vile na jezeru Como; usp. i kraće referencije u I,3;III,19;VI,3;IX,37;VI,19.

³ Početak se ovoga namjesništva stavlja između 108. i 111. godine. Plinije je vjerojatno i umro na toj dužnosti, prije g. 114.

⁴ Pedeset i jedno Trajanovo pismo stoji prema sedamdeset i jednome Plinijevom.

⁵ Usp. npr. za Amastriju (X,98;99), Klaudiopol (X,39;40), Nikeju (X,31;39;40;63;67;81;83;84), Prusu (X,17;23;24;58-60;70;71;81;82), Sinopu (X,90;91) .

⁶ Trinaest pisama, X,25,31,33,34,37,38,41,42,49,50,61,62 i 74.

Plinije piše o konkretnim lokalitetima, događajima i spomenicima. Kad se njegovi podaci raščlane, rezultati se analize mogu uopćiti i primijeniti na druge, analogne, slične ili identične nalaze. Različiti prevoditelji su već prema znanju i sposobnostima u različitome stupnju prenijeli podatke što ih izvornik stvarno nudi.

Prvo što iz Plinijeva pisma doznajemo o gradnjama u Nikomediji jest da su njeni građani (*Nicomedenses*, 1)⁷ odlučili svome starome trgu dodati (*adicere*, 1) novi. Plinijevi izrazi sugeriraju da se novi trg dograđuje neposredno na prvotni. Većina je prevoditelja to vrlo dobro izrazila.⁸ Pismo ne informira ni o veličini, ni o tlorisu trgova. Plinije se koristi običnom latinskom riječju za trg - *forum* - no u pitanju je, zapravo *agora*. Naime, u Plinijevo vrijeme Nikomedija još nije ni mogla, ni morala biti uređena na rimski način. Trajanovo to pismo lijepo pokazuje: Nikomeđani još nisu stekli municipalna prava, njihov je grad *civitas peregrina* (4). Grad je u temeljnim crtama još morao imati izgled što mu ga je g. 264. pr. Kr. dao obnovitelj, Nikomed I. Radi se, dakle, o helenističkome trgu. Većina prevoditelja pogrešno zadržava riječ *forum*.⁹ Pod dojmom činjenice da prevode pismo jednoga Rimljanina, smatraju to gotovo stručnim terminom. To, dakako, sugerira tipično rimski izgled trga. Prema Vitruviju, grčki je trg imao oblik kvadrata, a italski oblik pravokutnika. (*Vitruv. Arch.* V,1. = *Vitruv.* 1990,100). I danas je, bez obzira na sve varijacije utvrđene na terenu, polazna pretpostavka da će forumi odgovarati tome idealu. Prema tome, onaj tko se bude koristio

prijevozom Vilhara (1982:339) koji je zadržao termin *forum* i upotrijebio prijedlog “pored”, steći će dojam da ga Plinijevo pismo informira kako su Nikomeđani imali pravokutni trg koji su odlučili proširiti.¹⁰ Tako su izgrađene dvije informacije kojih u izvorniku nema.¹¹

U zavisnoj odnosnoj rečenici koja slijedi, a odnosi se na novi trg, doznajemo da je na njegovu uglu prastari hram. Premda i struktura rečenica i upotrijebljeni izrazi postavljaju u odnos drevni hram i novu gradnju (*opus quod cum maxime surgit*, 1), neki prijevodi prije kazuju da je hram na uglu prvotnoga trga.¹² Titulara hrama Plinije je nazvao Velikom Majkom (*Magna Mater*, 1), dok je u Trajanovu odgovoru božica nazvana Majkom Bogova (*Mater Deum*, 4). Stariji su prevoditelji bili skloni te naslove zamijeniti vlastitim imenom Kibebe, unoseći u prijevod nešto čemu je mjesto u komentaru. Također su izostavljali podatak o drevnosti hrama, ne prevodeći pridjev *vetustissimum*.¹³ Moderni prevoditelji prenose prave izraze što su ih uporabila dvojica Rimljana.¹⁴ Bez obzira na to kakav je prijevod, prvi spomen hrama i božanstva u pravilu ima uza se komentar koji objašnjava da je u pitanju Kibela.¹⁵ Za Plinijevo doba jednačenje Velike Majke s Kibelom nije neispravno, ali kad se radi o maloazijskome tlu i o pradavnome domaćem hramu, ime što ga dosljedno rabe obojica korespondenata jest podatak koji bi mogao ukazivati na nijanse u Božičinom kultu u Nikomediji. To se ne bi smjelo dovoditi u pitanje niti komentarom.¹⁶

⁷ Brojevi u zagradama su redni brojevi rečenica u priloženim pismima.

⁸ Paravia 1832:115: aggiungere al vecchio un nuovo foro; Klussmann 1914:114: an ihren alten Markt einen neuen anzubauen begonnen. Giebel 1985:57: ein neues Forum an ihr bisheriges anzubauen; Radice 1997:227: to build a new forum adjacent to their existing one.

⁹ Usp. prema prethodnoj bilješci, i uz to Vilhar 1982:339: počeli su da grade novi forum pored onoga koji već postoji.

¹⁰ U srpskome “pored”, prvenstveno znači “osim, uz”, ali ne gubi i mjesno značenje “pokraj, uz”. Kontekst je takav da će korisnik prijevoda najprije pomisliti na mjesno značenje.

¹¹ Čini se da su stariji prevoditelji prosječno bili osjetljiviji na konkretno značenje riječi, pa su *forum* radije prevodili. Usp. Klussmann 1914:114 prema bilj. 8, a još bolje Formey 1759:83: avoient commencé à bâtir une nouvelle place publique, auprès de l'ancienne.

¹² Vilhar 1982:339: novi forum pored onoga koji već postoji, na čijem se uglu nalazi veoma star hram Velike Majke. Problem je u prijevodu zaobišla Giebel 1985:57: haben die Einwohner von Nikomedien damit begonnen, ein neues Forum an ihr bisheriges anzubauen. An der einen Ecke befindet sich ein uraltes Heiligtum der Magna Mater.

¹³ Formey 1759:83-84: Dans un angle se trouve un temple de Cybele, ; transporter le temple de Cybele; Paravia 1832:115-116: in un angolo del quale v'ha un tempio di Cibebe; trasferire ...il tempio di Cibebe; Klussmann 1914:114-115 najprije der Grossen Mutter, kako i treba, ali u Trajanovu pismu ponovno der Grossen Mutter, umjesto Majke Bogova. Paravia nije preveo pridjev koji se odnosi na hram, premda je njegovo izdanje dvojezično i atribut se u izvorniku nalazi na svome mjestu.

¹⁴ Vilhar 1982:339-340: hram Velike majke; hram Majke Bogova; Radice 1997:227: Great Mother; Mother of the Gods. Interesantna je Giebel 1985:57, koja prvi naslov nije prevela, a drugi jest – i previše: Heiligtum der Magna Mater; Tempel der Göttermutter.

¹⁵ Isto vrijedi i za izdanja izvornika. Podaci o tome kakva je to božica i kako su se Rimljani odnosili prema njenome kultu dodani su u različitome opsegu, ovisno o koncepciji izdanja. Paravia 1832:191; Klussmann 1914:114; Giebel 1985:138; Radice 1997:226.

¹⁶ Od uspoređenih komentara samo je onaj Gavelin 1982:412 upozorio na ishodišnu razliku između Velike Majke i Kibebe. Lehmann-Hartleben 1936:28 ne izjednačuje božice.

O hramu saznajemo da leži mnogo niže (*multo depressior est*, 1) od gradnje koja je u tijeku (*opere eo, quod cum maxime surgit*, 1). Jednostavno “niži je”¹⁷ stvara dojam da je u pitanju razlika u visini stare hramske građevine i obližnje novogradnje. Plinije, međutim, piše o razlici u razini tla na kojoj leži prastari hram u odnosu na razinu novogradnje (*opus eum, quod cum maxime surgit*, 1). “Gradnja” - *opus* u ovome slučaju podrazumijeva i površinu trga i prateću visokogradnju. Plinije je, međutim, upotrijebio imenicu u jednini (*opere*, 1) za čitav kompleks, što iziskuje vrlo ekonomičan prijevod. Većina prevoditelja ipak s više riječi tumači o čemu se radi.¹⁸

U Trajanovu se odgovoru nalaze izrazi koji potvrđuju da problem nije u visini hrama, već u položaju na kojem je on smješten: *loci positio, transferre in eam* (tj. *positionem*) *quae est accommodatior* (4). Prvu formulaciju u pravilu točno prevode čak i oni koji se nisu snašli s *depressior*. Prijevod drugoga sklopa varira. U pokušaju da budu jasniji, prevoditelji umjesto zamjenice dodaju mnogo nepotrebnih riječi.¹⁹

Pisma sadrže još jednu finu distinkciju. Ono što je stajalo na uglu novogradnje (1) i što se moglo premjestiti (4) jest *aedes*, hramska zgrada. Ono za što je Plinije pošao istražiti nije li posvećeno obredom s religijsko pravnim konzekvencijama bilo je *templum* (2), posvećeni prostor koji bi obuhvaćao i tlo na kojemu je zgrada bila podignuta. Ta je razlika u prijevodima zanemarena i poništena, iako pripada među temeljne rimske starine.²⁰

Plinije je razmotrio dva rješenja za problem koji je nastao: Božičin bi hram trebalo ili iznova graditi na istome mjestu (*reficere*, 1), ili premjestiti (*transferre*, 1). Drugo je daleko najzgodnije (*commodissimum*, 4). Trajan odobrava premještanje (*transferre*, 4) na prikladniji položaj (*accommodatior, sc. positio*, 4). Prijevod glagola²¹ i priloga²² u pravilu je valjan.

Kad točan sadržaj razmotrenih pisama nije zamagljen neprimjerenim prijevozom, iz njih proizlazi niz jasnih podataka koji su relevantni za arheološko istraživanje. Sigurno je da su Nikomeđani naumili povećati površinu svoga glavnog trga. To podrazumijeva udvostručenje pratećih prostora, poput trijemova. Dobiva se informacija da se izvodio građevinski zahvat na reprezentativnome građskome prostoru. Zahvat je vremenski određen Plinijevim namjesništvom i završetkom uprave njegova prethodnika Servilija Kalva. Grad kojemu je potreban veći javni prostor i koji ima sredstava da ga uredi nesumnjivo živi u blagostanju. I taj podatak vrijedi za Plinijevo doba. Novi je trg dodan neposredno prethodnome. Nova gradnja doprla je do hrama Velike Majke, koji je po Plinijevoj percepciji prastar. Starinu hrama potvrđuje činjenica da on leži niže od novogradnje, a vjerojatno i od prvotnoga trga kojemu se novi dodaje.

Uzimajući u obzir da su u Božičinome kultu i hramovima bili korišteni podzemni prostori, podizanje okolne nivelete gradnjom novoga trga moralo je silno komplicirati funkcioniranje svetišta. Zbog toga je Plinije pomišljao da bi hram trebalo iznova graditi, ako mora ostati na istome mjestu. “Prenijeti ga” značilo je izgraditi

¹⁷ Formey 1759:84: il est aujourd'hui trop bas, auprès ce nouvel ouvrage qui s'élève beaucoup; Paravia 1839:117: e bassissimo in comparazione del foro che or vi s'innalza; Vilhar 1982:339: jer je mnogo niži od zgrada koje se sada podižu; Radice 1997:227: temple ...is much lower than the buildings now going up.

¹⁸ Neki nisu sigurni je li ono *cum maxime* vremensko ili načinsko (Formey 1759:84, v. u bilj. 13; Giebel 1985:57: die neue Anlage, die sehr hoch wird), drugi dodaju riječi kojih izvorniku nema, a koje iskrivljuju izvornu informaciju (Paravia 1832,117, v. u bilj. 13).

¹⁹ Formey 1759:84: si la situation des lieux le demande, transporter le Temple.. de l'endroit où il est, en un autre qui vous paroitra plus commode; Paravia 1839:117: se la qualità del sito il richiede, trasferire in un altro, che sia più acconcio; Klussmann 1914:115: wenn die Lage des Ortes es zu erfordern scheint, den Tempel ...an die zweckmässigere Stelle versetzen lassen; Vilhar 1982:339: ako sam položaj mesta to zahteva, da hram...preneseš tamo gde mu više odgovara; Giebel 1985:57: wen dies vom Standort her erforderlich scheint, ...an einen geeigneteren Platz verlegen. Radice 1997:227: moving the temple .. to a more convenient place if a change of site seems desirable.

²⁰ Formey 1759:84: temple – s'il y avoit eu quelque acte de consécration – temple; Paravia 1832:117: tempio tri puta; Klussmann 1914:114-115: Tempel tri puta; Vilhar 1982:339,340: hram tri puta; Giebel 1985:57: Heiligtum – Tempel – Tempel; Radice 1997:227: temple tri puta.

²¹ Formey 1759:84: rétablir – transférer - transporter; Paravia 1832:117: rifare – mutar di luogo – trasferir - trasferire; Klussmann 1914:114-115: ausbessern – versetzen – versetzt werden – versetzen lassen; Giebel 1985:57: umgebaut oder verlegt werden muss – verlegt werden - verlegen; Radice 1997:227: to be rebuilt or moved – be moved – moving. Previše si je slobode uzeo Vilhar 1982:339,340: treba da se obnovi ili premesti – da se .. može pomeriti sa svoga mesta – da .. preneseš;

²² Paravia 1832:117: ciò sarebbe comodissimo - sito...più acconcio; Klussmann 1914:114-115: es wäre im höchsten Grade zweckmässig – an die zweckmässigere Stelle; Giebel 1985:57: das wäre .. das Zweckmässigste – an einen geeigneteren Platz; Radice 1997:227: this would be the most convenient solution – to a more convenient place. Samo je jedan prevoditelj zanemario što bi to zapravo bilo najpogodnije: Formey 1759:84: cela se peut faire très commodément - l'endroit...plus commode. Opet je bio preslobodan: Vilhar 1982:339,340: to bi bilo veoma povoljno rešenje – tamo gde mu više odgovara.

ga negdje drugdje, ili premjestiti kult u druge prikladne prostore. Za istraživače Nikomedije ovo znači da bi morali očekivati tragove jednoga starijeg metroona na prostoru glavnoga gradskog trga i tragove jednoga novouređenoga iz 2. st. negdje drugdje.

Od Plinijeva namjesništva do Dioklecijanove obnove Nikomedija je pretrpjela tri potresa, te požar nakon gotske pljačke godine 258. Dioklecijan ju je dao obnoviti i urediti kako je dolikovalo prijestolnici velikoga cara - graditelja. I Konstantin je sve do odlaska u Carigrad ulagao u Nikomediju kao u carsko sjedište. Četiri su potresa različite jačine (katastrofalan godine 358.) zabilježena do Justinijanove vladavine, kada se grad tresao četrdeset dana. Prastarome hramu Velike Majke pripremalo se uklanjanje iz živoga tkiva Nikomedije već na početku 2. stoljeća. Upravo činjenica da se nalazio niže od nivelele novih gradnji mogla je pogodovati da se niži dijelovi zgrade, osobito eventualni (i vjerojatni) podzemni prostori zatrpaju i da se usprkos svemu sačuvaju.

Antičke su ruševine redovito postajale izvorom građevnoga materijala, te su razgrađena i naselja koja nisu bila ugrožena potresima, kao što je to bila Nikomedija. Višekratna i katastrofalna trešnja Izmita pokazala je posve nedavno kako to ondje može izgledati. Nije stoga nikakvo čudo što nekadašnji sjaj Nikomedije nije primjereno posvjedočen arheološkim nalazima. Ipak, Božičin je kult potvrđen na nikomedijskome novcu, natpisom, skulpturom i sitnim nalazima (Ruge 1936: 485; Bonacasa 1963: 457; Vermaseren 1977: 74 s bilj. 423).

U Plinijevu kazivanju o hramu Velike Majke u bitinskoj Nikomediji ima zanimljivih podudarnosti s arheološkom dokumentacijom o tome kultu u našem Zadru. U istraživanjima g. 1963. otkrio ju je M. Suić (1965a; 1965b: 100-104 i 120-122). Starije zadarsko svetište imalo je izvanrednu likovnu opremu najkasnije iz prvih decenija 2. st. Ona je, dakle, resila njegove zidove upravo dok je Plinije namjesnikovao u Bitiniji i brinuo se za tamošnji hram. Zgrada svetišta nalazila se jugozapadno od zadarskoga foruma, nedaleko od njega. Prostorija s raskošnom fresko opremom bila je podzemna (Suić 1981: 306). Njeni su se zidovi, zahvaljujući nižem položaju, sačuvali do visine od 1 m, dok im je pretpostavljena prosječna izvorna visina bila dvostruka (Suić 1965a: 354). Po Suiću (1981:304) početkom 3. stoljeća je s jugozapadne strane foruma uz trijem podignuta severijanska bazilika koja je dijelom poništila starije gradnje (1965b: 120). Zadarski forum i kapitolij konačno su oblikovani do sredine 3. stoljeća. Kibelin je kult u 3. st. izmješten iz svetišta koje je obuhvaćalo

prostoriju s freskama.²³ To je moglo biti uzrokovano novom gradnjom, a moralo se obaviti uz dužno poštovanje prema starome svetištu. O vjerskim obzirima koji su se primjenjivali u takvim prilikama također svjedoči Plinijevo pismo.

On ističe da su gradnju započeli Nikomedani, te da je to bilo prije no što je on nastupio kao namjesnik. Drugim riječima, nezgodna situacija oko drevnoga hrama razvila se a da on na to nije imao prilike utjecati. Pokaže li se problem ozbiljnim, želi Plinije da se zna kako on tome nije kriv. Naprotiv, uočivši problem, obavivši istragu i upitavši Trajana za savjet, on je svima omogućio da postupe zakonski i bogobožno, te da – u krajnjoj liniji - izbjegnju eventualnu srdžbu i odmazdu viših sila. To je nešto što klasičan Rimljanin nikada ne potjenjuje.

Početna rečenica sadrži i prešutan prigovor Plinijevu prethodniku na namjesničkoj stolici, Serviliju Kalvu. Podrazumijeva se da on nije problem niti uvidio. Plinije očito smatra dužnošću upravitelja da Nikomedanima pomogne riješiti arhitektonsko-urbanistički problem, da u gradu osigura dostojan položaj za svetište njihove Božice i da ne dopusti svetogrdan postupak prema njezinome starom hramu. Deseta se knjiga Plinijevih pisama općenito smatra izvrsnim pokazateljem rimskog "prosvijećenog apsolutizma": ona doista pokazuje u vrlo lijepome svjetlu i promišljenoga i naprednog vladara Trajana i njegova savjesnog i odanog namjesnika Plinija. Početak ovoga pisma ipak podsjeća da Plinijevu brižnost ne treba smatrati univerzalnim pravilom: o osobi upravitelja znatno je ovisilo kako će biti u kojoj pokrajini.

Dio se Plinijeve skrupuloznosti u obavljanju namjesništva tumači njegovom pravničkom profesijom. Ne samo što je poznavao i štovao zakone, već je bio vičan istraživati predmete i oslanjati se na dokumente. O hramu (*aedes*, 1;3;4) Velike Majke najprije je provjeravao nije li sveti prostor gdje se on nalazi (*templum*, 2) posvećen božanstvu na takav način da se u nj uopće ne smije dirati. Rimskim postupkom "izricanja zakona svetištu" (*legem dicere templo*, 2) takav bi prostor znanovjek prelazio u posjed božanstva. Nakon takve posvete (*dedicatio* 2;4) *templum* je bio nerazrješivo sakrosanctan. O posveti se sastavljao i dokument, pa izraz *lex dedicationis* (4) podrazumijeva i obred i odredbu sa zakonskom snagom po kojoj je konstituiran *templum*, a isto tako i ispravu o tome koja se javno izlagala kao natpis,²⁴ a uz to se arhivirala na mekoj pisačkoj podlozi.

Plinije je bez dvojbe tražio i usmenu i pisanu informaciju o proceduri kojom je Velikoj Majci bilo posvećeno mjesto u Nikomediji gdje joj stoji hram. Nije vjerojatno da on, kao profesionalac, ne bi znao da se na

²³ Suić je u prvi mah pretpostavio (Suić 1965b: 104 i 119-122) da je kult premješten u podgradnje zadarskoga kapitolija. Kasnije se o tome više nije očitovao (Suić 1981: 212), te će biti ispravna Medinijeva formulacija (1978: 743=1993, 8) da toj pretpostavci treba više arheoloških potvrda.

²⁴ Kad je Lehmann-Hartleben (1936: 28) sastavljao komentar za ova pisma, u CIL je bilo objavljeno sedam natpisa s *lex templi*. Jedan je od njih i CIL III 1933 iz Salone.

tlu peregrinske *civitas* ne može obaviti posveta po rimskome pravu. Čini se da je imao na umu da bi mogao postojati neki domaći ekvivalent posvetnoga postupka (*aliqua lex dicta templo*, 3) s istim religijsko pravnim posljedicama kao u Rimu. Utvrdio je da je način posvete (*mos dedicationis*) različit od rimskoga toliko, da se o zgradi mogao izraziti kao o “hramu kojemu nije izrečen nikakav zakon” (*aedes cui nulla lex dicta est*, 3).

Preostalo je ono što nije ovisilo o formi posvete, očigledna činjenica da je u pitanju svetište vrlo poštovanoga božanstva,²⁵ aktivno i s dugom tradicijom (*aedes vetustissima*, 1). Prema takvome mjestu valja obvezatno gajiti vjerske obzire. Upravo se na to sveo Plinijev upit u Rim: ima li kakve sumnje da se hram takva statusa može potpuno bogobožno (*salva religione*, 3) premjestiti? Odgovor je decidan: hram se može premjestiti bez straha za bogobožnost. Korektan postupak u vjerskim pitanjima središnjoj je vlasti u načelu jednako važan kao i njezinome namjesniku u provinciji.

Reskript, zapravo, ipak nije uvažio Plinijeve skrupule. Plinije jest bio utvrdio kako stvari stoje po zakonu, ali se dvoumio ne treba li prema starome Kibelinom svetištu imati obzira i preko zakonske obveze. Naručito ga je zanimalo ne bi li njegov vladar to možda smatrao potrebnim (*Dispice ergo, domine, an putes*.3) Odgovoreno mu je isključivo sa stajališta rimskoga zakona, koji je na kraju pisma i parafraziran (*cum solum peregrinae civitatis capax non sit dedicationis, quae fit nostro iure*, 4). Za razliku od toga, početak odgovora imao je izrazitu osobnu notu (*Potes, mi Secunde carissime, ..*.4). Pitanje je, je li kakvome tajniku bilo prepušteno da dovrši pismo formalnim citatom relevantne norme, nakon što je Trajan sam u pero kazao osnovnu poruku svome namjesniku i prijatelju. Svakako, spoj između jednoga i drugoga stiliziran je kao svojevrsna provokacija. Sugerira se da se Plinije uzrujava što nije našao *lex dedicationis*

na rimski način, pa čak i to da nije znao da tako nečega ne može biti. Iz Plinijeva pisma ne proizlazi ništa takvo. Može se razmišljati s koliko je pozornosti prema namjesnikovim istančanim obzirima uopće pročitano Plinijev upit, nije li Trajanu bar jedanput dojadilo da bude konzultiran kad to i nije najnužnije, i nije li netko iz careve blizine – ljubomoran na prijateljstvo dvojice muževa – pokušao ubaciti bar zrnce smutnje.

Meritum ove kratke prepiske nije dvojbena. Komentatori pisama pozivaju se na odgovarajuće propise i literaturu kako bi objasnili što je kod Rimljana *lex dicta templo (aedi)* i kakve religijsko pravne posljedice ima (Paravia 1832:131; Lehmann-Hartleben 1936:28,29; Giebel 1985:138; Radice 1997:226). Izvorno rimsko značenje latinskih termina *lex dicta*, *dedicatio*, *lex dedicationis* i *religio* ovdje je toliko bitno da su prevoditelji u pravilu odustali od toga da ih u pravom smislu riječi prevedu. Neki su umjesto toga u prijevod pisma uključili starinarsko tumačenje kojemu je mjesto u komentaru, a drugi su otprilike opisali o čemu se radi. Ni jedno ni drugo nije korektno, a pri tome je zbog konteksta teško isti izraz uvijek jednako opisati, iako bi sadržaj ova dva pisma upravo to iziskivao.²⁶ Osobito je teško izabrati dobar izraz za rimsku *religio*. I prevoditelji i korisnici pod jakim su utjecajem značenja što ga ima suvremena međunarodna riječ. Neki su je stoga odlučili preuzeti u prijevod, a time se apsolutno izgubio dio izvornoga značenja koji govori o obvezatnosti, vrlo važan u kontekstu oba pisma.²⁷

Nemamo izravnih dokaza o tome kako se u tome pogledu postupalo s prostorom starijega Božičinog svetišta u Zadru. Suić (1965b:104) pomišljao je na to da je prostor svetištu mogao ustupiti privatni sljedbenik kulta. Iader toga doba bio je punopravna kolonija rimskih građana, a ne *civitas peregrina* kao Nikomedija, pa bi prema tome posveta javnoga svetišta *iure Romano* bila i moguća i obvezujuća.²⁸ Pretpostavi li se da je starije

²⁵ O štovanju Velike Majke u Rimu u carsko doba Vermaseren 1977:62,66,74-75,85,86,113,126,134,177-180, posebno za Trajanovu vladavinu 53.

²⁶ Tako za *lex dicta templo* (2), *nulla lex dicta* (3) i *lex dedicationis nulla reperitur* (4) Paravia 1832: 117: se a questo tempio si fosse posto qualche particolar condizione; tempio, a cui non fu posta alcuna particolar condizione; non trovarvi posta alcuna particolar condizione; Vilhar 1982: da li je hram zaštićen nekim naročitim povlasticama; tako nezaštićen hram; nema propisa koji su utvrđeni za osvećenje hrama; Giebel 1985:57: ob es eine Stiftungsurkunde für den Tempel gibt; ein Heiligtum, für das es keine Stiftungsurkunde gibt; dass keine Stiftungsurkunde zu finden ist; Radice 1997:227: whether the temple was protected by any specific conditions; a temple thus unprotected; if you can find no conditions laid down for consecration. Za *mos dedicationis* (2), *lex dedicationis* i *dedicatio* (4) Paravia 1832: 117: il modo di consacrarli; il non trovarvi posta alcuna particolar condizione; consacrarsi; Vilhar 1982: ceremonija osvećenja novoga hrama; propisi koji su utvrđeni za osvećenje hrama; zemljište tuđeg grada ne može biti osvećeno; Giebel 1985:57: die Sitte der Tempelweihe; keine Stiftungsurkunde; Weihung; Radice 1997:227: the form of consecration; conditions laid down for consecration; being cosecrated.

²⁷ *Religio* se spominje tri puta: *salva religione* i *si religio non impedit* (3); *sine sollicitudine religionis* (4). Prevoditelji su to rješavali ovako: Paravia 1832: 117: senza profanarlo; che .. non si profani; senza alcun timore di profanazione; Vilhar 1982: a da ne izgubi svoj svet izgled; ako ga religija ne zabranjuje; bez straha da ćeš se ogrešiti o religiju; Giebel 1985:57: ohne Verstoss gegen religiöse Vorschriften; religiöse Rücksichten; religiöse Bedenken; Radice 1997:227: without loss of sanctity; if there are no religious objections; you need have no religious scruple.

²⁸ Moglo bi se gotovo reći da su podaci vrijedni za pravnu povijest u uspoređenim prijevodima i komentarima prošli gore negoli podaci korisni za arheološko istraživanje. No to je istraživanje za povjesničara prava. Početi se svakako može od Lehmann-Hartlebenovih 1936:28-29 referencija na Gajeve Institucije i na druge rimske izvore.

svetište bilo privatno, pojednostavnjuje se promišljanje o njegovu preseljenju. S druge strane, likovna je oprema toga svetišta imala kakvoću koja obvezuje na pretpostavku da je naručitelj imao visoke kriterije i prikladna sredstva. Možemo pretpostavljati da je to bio bogat pojedinac ili da je sredstva prikupila jaderska zajednica sljedbenika Velike Majke. Autori koji analiziraju pojave ovoga kulta u nas u pravilu računaju s izvrsnim imovnim stanjem Božičinih sljedbenika orijentalnoga podrijetla (Suić 1965b; Medini 1978=1993; Šašel-Kos 1994). Izbor umjetnika i kanonsko savršenstvo njegova rada svakako upućuju na univerzalne standarde najviše razine. Teško je misliti da bi Božičin kult tek tijekom 3. stoljeća u Zadru prešao iz privatne u javnu sferu. Rimljani su odavna prihvatili Božičin kult, a od početka Carstva on se sve intenzivnije povezivao s vladarima i s carskim kultom. Jader je, kao julijevska kolonija, morao biti u toku toga procesa od same uspostave. Velika Majka imala je dodirnih točaka s domaćim ženskim božanstvima na istočnoj jadranskoj obali.²⁹ Njen je kult tu mogao funkcionirati kao *interpretatio Romana* pradavnih domaćih vjerovanja i kulturne prakse. Drugim riječima, kult Velike Majke bio

je prikladan da u Jaderu postane javnom i službenom poveznicom domaćega i rimskoga svijeta. Zbog toga je o starom zadarskom svetištu dobro pretpostaviti da je bilo službeno i javno. Kad su to praktični razlozi obliženje novogradnje izazvali, ondje je obustavljena duga kulturna praksa o kojoj svjedoči i ulomak natpisa s Božičinim pridjevkom³⁰, ali lokacija je ostala posvećena i nedodirljiva. Time bi se mogla objasniti i struktura nalaza iz g. 1963., gdje na freskama s kraja 1. ili početka 2. st. nisu bili registrirani tragovi eventualnih novih oslikavanja ili žbukanja.³¹

I u Senju i u Zadru, dvama gradovima gdje su zasad prepoznati ostaci arhitekture Božičina svetišta, epigrafski je potvrđena nazočnost rođenih Nikomeđana. Natpis iz Senja odavna je objavljen, a svjedoči da je ondje pokopan šesnaestgodišnji Nikomeđanin, nositelj civiteta u drugoj generaciji.³² Nadgrobni natpis kapetana Nikomeđanina koji je preminuo u Jaderu još nije objavljen.³³ Zasada nema izravne veze između ovih osoba i Božičinih kulturnih mjesta, ali se Nikomedija nameće kao jedno od mogućih ishodišta toga istočnjačkog kulta u lukama provincije Dalmacije.

POPIS KRATICA

EAA	- Enciclopedia dell'arte antica classica e orientale, Rim	<i>Plin. Epist.</i>	- Plinije, Pisma
CIL	- <i>Corpus inscriptionum Latinarum</i>	RE	- Die Realencyklopädie der klassischen Altertumswissenschaft, Stuttgart
ILJug	- Ana i Jaro ŠAŠEL, <i>Inscriptiones Latinae quae in Jugoslavia inter annos MCMXL et MCMLX repertae et editae sunt</i> , <i>Situla</i> 5, Ljubljana 1963.	VAHD	- Vjesnik za arheologiju i historiju dalmatinsku, Split
LCL	- Loeb classical Library	VHAD	- Vjesnik Hrvatskog arheološkog društva, Zagreb
		Vitruv. Arch.	- Vitruvije, Arhitektura
		ŽA	- Živa antika, Skopje

²⁹ Potvrde kulta i njegove interpretacije u u tome smislu za histarsko područje Jurkić 1975; 1976; 1978; za liburnsko područje Medini 1978=1993; za Salonu i delmatsko područje, uz osvrt na prethodna područja, Šašel-Kos 1994. Sve troje autora ističe mogućnost prožimanja s domaćim kultovima. Od vanjskih ishodišta kulta Jurkić se obraća Maloj Aziji, Medini posebno elaborira mogućnosti sjevernoafričkoga izvora, a Šašel-Kos u množini *Matres Magnae* raspoznaje keltske utjecaje na delmatskome području. Bez obzira na razmjerno česte potvrde kulta, konkretna je svetišna arhitektura iskopana samo u Senju, Degmedžić 1952, i Zadru Suić 1965b. Nalaz iz g. 1912. i 1913. u Burnumu E. Reisch objavio je promptno, ali uz nesustavno tumačenje, a dio je materijala do danas izgubljen. Usp. prema Medini 1978:744-746; 750=1993, 9, 10 i 12.

³⁰ Suić 1965a i 1965b:102/103 samo relativno: natpis je kasniji od fresaka; 1981, 306 datira ga u 3. st.

³¹ Tako proizlazi iz opisa i fotografija u Suić 1965a, 1965b i 1981.

³² Marko Klaudije Marcijan, sin Marka Klaudija Stratonika. Brunšmid 1899: 173; Patsch 1900: 101, 45 (prevodeći očevo grčko ime koje je u rimskoj onomastičkoj formuli došlo na mjesto kognomena); CIL III,15094.

³³ Natpis je nađen godine 1991., tijekom rata, u zaštitnim iskopavanjima pred izgradnju poslovno-stambenoga objekta na lokaciji Zdravljak. Za podatke zahvaljujem kolegici B. Nedved iz Arheološkoga muzeja u Zadru.

POPIS LITERATURE

- Bonacasa 1963 Nicola Bonacasa, *Nicomedia*, EAA T. V, 455-457
 Brunšmid 1899 Josip Brunšmid, *Arheološke bilješke iz Dalmacije i Panonije II*, VHAD n. s. 3, 1898-1899, 150-205
 Degmedžić 1952 Ivica Degmedžić, *Arheološka istraživanja u Senju*, VAHD LIII, 251-262
 Formey 1759 N. Formey, predgovor, prijevod i komentari u *Plin.* 1759.
 Gavela 1982 Branko Gavela, Predgovor; Objašnjenja u *Plin.* 1982., V-XIX; 379-413
 Giebel 1985 Prijevod, komentari, pogovor u *Plin.* 1985.
 Jurkić 1975 Vesna Jurkić, *The Cult of Magna Mater in the Region of Istra*, ŽA 1-2/25, 285-298
 Jurkić 1976 Vesna Jurkić, *Izbor antičke kultne plastike na području Istre*, Materijali XII, I. kongres arheologa Jugoslavije, Zadar, 209-223
 Jurkić 1978 Vesna Jurkić, *Skulptura Atisa iz Pule*, *Jadranski zbornik X/1976-1978*, 175-188
 Keil 1868 Heinrich Keil, *Praefatio i Discrepantia scripturae* u *Plin.* 1868., III-XXII
 Klußmann 1914 Ernst Klußmann, prijevod i komentar u *Plin.* 1914.
 Lehmann-Hartleben 1936 Karl Lehmann-Hartleben, *Prefazione*; *Commento* u *Plin.* 1936.
 Medini 1978 Julijan Medini, *Le culte de Cybèle dans la Liburnie antique*, *Hommages à Maarten J. Vermaseren* T. II, E. J. Brill, Leiden 1978., 732-756
 Medini 1993 Julijan Medini, *Kult Kibeles u antičkoj Liburniji*, *Senjski zbornik* 20/1993, 1-32
 Paravia 1832 Pier-Alessandro Paravia, prijevod, komentar i popratni tekstovi u *Plin.* 1832.
 Patsch 1900 Karl Patsch, *Die Lika in römischer Zeit*, *Schriften der Balkankommission*, Antiquarische Abteilung I, Beč
Plin. 1759 *Le philosophe payen ou pensées de Pline, avec un commentaire littéraire et moral* par mr. Formey I-III, Leiden
Plin. 1832 *Le lettere di Plinio il Giovane, tradotte ed illustrate da P. A. Paravia Iadrense*, T. I-III., Venezia 1830., 1831., 1832.
Plin. 1868 *C. Plini Caecili Secundi Epistularum libri novem; Epistularum ad Traianum liber; Panegyricus*, H. Keil, Teubner, Leipzig 1868.
Plin. 1914 *Plinius, Briefe*, (Langenscheidtsche Bibliothek saemtlicher griechischen und roemischen Klassiker Bd. 102,1.-2.), Ernst Klussmann, Berlin und Stuttgart 1855-1907.;1914.
Plin. 1936 *Plinio il Giovane, Lettere scelte*, K. Lehmann-Hartleben, Sansoni editore, Firenze 1936.
Plin. 1958 *C. Plini Caecili Secundi, Epistularum libri novem; Epistularum ad Traianum liber; Panegyricus*. M. Schuster - R. Hanslik, Teubner, Leipzig 1958.
Plin. 1969 *Pliny, Letters and Panegyricus in two Volumes*, T. I., B. Radice, LCL 55., London - Cambridge Massachusetts 1969.
Plin. 1982 *Gaj Plinije Mladi, Pisma*, A. Vilhar - B. Gavela, Srpska književna zadruga, Beograd 1982.
Plin. 1985 *Der Briefwechsel mit Kaiser Trajan, Das 10. Buch der Briefe*, M. Giebel, Ph. Redon jr., Stuttgart 1985.
Plin. 1997 *Pliny, Letters and Panegyricus in two Volumes*, T. II., B. Radice, LCL 59., London - Cambridge Massachusetts 1997.⁴
 Radice 1969 Betty Radice, Predgovor, prijevod i komentar u *Plin.* 1969.
 Radice 1997 Betty Radice, Prijevod i komentar u *Plin.* 1997.
 Ruge 1936 W. Ruge, *Nikomedeia*, *RE* 25 s. v., 468-492
 Schuster - Hanslik 1958 Martin Schuster - Rudolph Hanslik, Predgovor i *variae lectiones* u *Plin.* 1958.
 Suić 1965a Mate Suić, *Peintures romaines récemment trouvées a Zadar*, *Le rayonnement des civilisations grecque et romaine sur les cultures périphériques*, 8e congrès international d'archéologie classique, Ed. de Boccard, Paris, 599-602.
 Suić 1965b Mate Suić, *Orijentalni kultovi u antičkom Zadru*, *Diadora* 3, 91-128
 Suić 1981 Mate Suić, *Zadar u starom vijeku*, *Prošlost Zadra* 1, Filozofski fakultet, Zadar
 Šašel-Kos 1994 Marjeta Šašel-Kos, *Cybele in Saloniae: a Note*, *Latomus* T. 226, 780-791
 Vermaseren 1977 Maarten J. Vermaseren, *Cybele and Attis; The Myth and the Cult*, Thames & Hudson, London 1977.
 Vilhar 1982 Albin Vilhar, prijevod u *Plin.* 1982.
Vitruvije 1990 *Marcus Vitruvius Pollio, Deset knjiga o arhitekturi*, prev. Matija LOPAC, Svjetlost, Sarajevo

SUMMARY

COMMENT TRANSFÉRER LE SANCTUAIRE?

Plin. Ep. X,49(58;61) et 50(59;62)

Scripta et effossiones 1.

Mots-clés: sources littéraires, recherche archéologique, Pline le Jeune, *Nicomedia*, Zadar, Grande Mère, Cybèle, temple, *forum*

Deux parmi les lettres “archéologiques” du corps épistolographique de Pline le Jeune relèvent la situation contemporaine (2e décennie du 2e siècle) autour de l’agora de la cité de Nicomédie en Bithynie. L’élargissement de la place principale suscita le problème avec le temple très ancien de la Grande Déesse qui, situé sur la position trop basse par rapport à la construction nouvelle, devait être réédifié ou transféré ailleurs. Les lettres contiennent beaucoup d’informations utiles pour la recherche archéologique et pour l’histoire du droit. Ces données

précieuses sont souvent transformées, substituées par les commentaires au lieu d’être traduites, corrompues ou complètement anéanties par les traducteurs. On le prouve par la comparaison de la version originelle avec les traductions française, allemandes, serbe et anglaises.

Le sanctuaire de Cybèle à Zadar, fouillé par M. Suić en 1963., a pendant le 3e siècle subi le même changement comme le sanctuaire de Nicomédie. Le culte a été transféré d’un sanctuaire souterrain non loin au sud-ouest de *forum* dans les parties inférieures du péribole de *capitolium*. Les lettres pliniennes aident à comprendre que le déménagement à Zadar a très probablement été provoqué par la construction de la basilique sévérienne le long du porche méridional de *forum*.

Traduit par B. Kuntić-Makvić

PRILOG

I. *Plin. Epist. X,49(58;61)*

Caius Plinius Traiano imperatori

1 Ante adventum meum, domine, Nicomedenses priori foro novum adicere coeperunt, cuius in angulo est aedes vetustissima Matris Magnae, aut reficienda, aut transferenda ob hoc¹ praecipue quod est multo depressior opere eo, quod cum² maxime surgit. 2 Ergo³ cum quaererem, num esset aliqua lex dicta templo, cognovi alium hic, alium apud nos esse morem dedicationis. 3 Dispice ergo, domine, an putes aedem, cui nulla lex dicta est, salva religione posse transferri; alioqui commodissimum est, si religio non impedit.

II. *Plin. Epist. X,50(59;62)*

Traianus Plinio

4 Potes, mi Secunde carissime, sine sollicitudine religionis, si loci positio videtur hoc desiderare, aedem Matris Deum transferre in eam, quae est accomodatior; nec te moveat, quod lex dedicationis nulla reperitur, cum solum peregrinae civitatis capax non sit dedicationis, quae fit nostro iure.

I.

Gaj Plinije imperatoru Trajanu!

1 Prije no što sam ja došao, Gospodine, počeli su Nikomedjani ranijemu trgu dodavati novi. Na njegovu je uglu pravadni hram Velike Majke, što ga valja ili iznova graditi ili premjestiti, ponajviše zbog toga što je mnogo niže od one gradnje koja se upravo izdiže. 2 Kad sam stoga istraživao je li svetištu izrečen kakav zakon, doznao sam da je način posvete ovdje drukčiji negoli kod nas. 3 Razmotri dakle, Gospodine, smatraš li da se hram kojemu nije izrečen nikakav zakon može premjestiti poštujući vjersku obvezu! To je inače najzgodnije, ne priječi li vjerska obveza.

II.

Trajan Pliniju!

4 Predragi moj Sekunde, čini li se da položaj mjesta to iziskuje, možeš bez brige za vjersku obvezu prenijeti hram Majke Bogova na onaj položaj koji je prikladniji. I neka Te ne uznemiruje što nema nikakva zakona o posveti, jer tlo strane zajednice niti nije sposobno za posvetu kakva nastaje po našem pravu.

¹ *Plin.* 1936.: *ab hoc*, što bi iziskivalo prijevod “od njega”, tj. od trga mj. “zbog toga”.

² *Plin.* 1936.: *quod nunc*, što bi iziskivalo prijevod “koja /tj. gradnja/ sada”

³ *Plin.* 1868, 1985., *ego*, što bi iziskivalo prijevod “Kad sam istraživao”